

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΠΟΡΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΤΟΝ ΑΙΣΧΥΛΟ

Τὸ ὄνομα τοῦ Ρεθυμνίου Φραγκίσκου Πόρτου (1511 - 1581)¹ εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸ ὄχι μόνο στοὺς κύκλους τῶν εἰδικῶν τῆς μεταβυζαντινῆς φιλολογίας, ἀλλὰ καὶ στοὺς κύκλους τῶν κλασικῶν φιλολόγων, ἐφόσον ἀρκετὲς διορθώσεις του σὲ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, ἰδιαίτερα τῶν τραγικῶν, μνημονεύονται στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν σημερινῶν ἐκδόσεων. Ὡστόσο, εἶναι γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἡ πολυκύμαντη ζωὴ του ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς², τὸ ἐκτεταμένο καὶ πολυσχιδὲς φιλολογικὸ του ἔργο περιμένει ἀκόμη τὸ μελετητὴ του.

Ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης σὲ πρόσφατο μελέτημά του διαπιστώνει ὅτι «ἡ φιλολογικὴ προσφορὰ τοῦ Πόρτου δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποτιμηθεῖ στὸ πραγματικὸ τῆς μέγεθος»³. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς προτείνει νὰ γίνεи μιὰ εἰδικὴ μελέτη, ποὺ θὰ ἀξιολογήσει ὅλο τὸ φιλολογικὸ του ἔργο, καὶ τὸ ἐκδομένο καὶ τὸ ἀνέκδοτο⁴. Μιὰ τέτοια μελέτη θὰ καταδείξει, πιστεύω, τὸ

1. Συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. στὴ μελέτη τῶν Μ. Ἰ. Μανούσακα - Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δραστηριότητα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536 - 1559), *Θησαυρίσματα* 18 (1981), σ. 8, σημ. 6.

2. Μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες εἶναι γνωστὴ ἡ ζωὴ του στὴν Ἰταλία κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1536 - 1559 χάρις στὴ μελέτη τῶν καθηγ. Μ. Ἰ. Μανούσακα καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη (βλ. σημ. 1). Γιὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του στὴν Ἑλβετία, ποὺ δὲν ἔχει μελετηθεῖ διεξοδικά, βλ. συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία στοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα, Ἀντίχαρη. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ*, Ἀθήνα 1984, σ. 351.

3. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα*, ὁ.π., σ. 351, σημ. 10.

4. Μιὰ πρώτη ἀρχὴ ἔχει γίνεи μὲ τὴ μελέτη του κ. Παναγιωτάκη γιὰ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Πόρτου (βλ. προηγούμενες σημειώσεις), ὅπου διατυπώνονται καίριες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ Κρητικῶν λογίου στὴ σύνθεση ἐπιγραμμάτων, ἀλλὰ συγχρόνως διερευνᾶται καὶ ἓνα ὀλόκληρο πλέγμα σχέσεών του μὲ προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς του. Δὲν ἀγνοῶ, φυσικά, καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Bernard Weinberg στὸ ἔργο του *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Σικάγο 1974 (β' ἐκδοση), ἔχει ἀφιερῶσει μερικές σελίδες τοῦ α' τόμου (188 - 190, 192 - 194 καὶ 564 - 565) στὰ *Προλεγόμενα* τοῦ Πόρτου στὶς τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ καὶ στὸ ὑπόμνημά του στὸν Λογγίνο. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ μιὰ συστηματικὴ μελέτη τοῦ ἔργου του.

ἐπιστημονικὸ ἀνάστημα τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου, ὥστε νὰ καταλάβει στὴν ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας τὴ θέση ποῦ τοῦ ἀρμύζει¹, θέση ἀπόλυτα ἰσότημη μὲ τῶν ἄλλων μεγάλων φιλολόγων τῆς ἐποχῆς του.

Ἄλλὰ τὸ ἐγχείρημα τῆς ὀριστικῆς ἀποτίμησής τῆς φιλολογικῆς προσφορᾶς τοῦ Πόρτου, ὅπως ἴσως ποτε δυσχερὲς λόγῳ τοῦ ὄγκου τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου², προϋποθέτει κυρίως τὴ μελέτη τῶν ὑπομνημάτων του σὲ ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς, ποῦ σώζονται ἀνέκδοτα σὲ κώδικες τῆς Μόδενας, τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ Λέιντεν³. Εἶναι ὅμως αὐτονόητο ὅτι πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἡ σταδιακὴ ἔκδοση τῶν ἔργων αὐτῶν, ποῦ ἀσφαλῶς θὰ ἀπαλλάξει ἀπὸ πολλὰ προβλήματα ὅσους θὰ ἤθελαν νὰ τὰ μελετήσουν.

Πιστεύοντας στὴ χρησιμότητα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας, ἀποφάσισα, ἔπειτα καὶ ἀπὸ παρότρυνση τοῦ καθηγητῆ κ. Παναγιωτάκη, νὰ προχωρήσω στὴν ἔκδοση τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Πόρτου στὸν Αἰσχύλο, ποῦ τὸ μελετῶ ἐδῶ καὶ δυὸ χρόνια.

Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ ἔκδοση παρόμοιων ἔργων γνωρίζουν πολὺ καλὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγενῶν δυσχερειῶν, καὶ μάλιστα ὅταν τὰ ἔργα αὐτὰ ἔχουν σχέση μὲ τὶς τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου⁴. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ ὁ ἐκδότης αὐτόματα τίθεται ἀντιμέτωπος μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολὺπλοκα ζητήματα τῆς κλασικῆς φιλολογίας, ποῦ ἀπαιτεῖ μεγάλο μόχθο καὶ τεράστια ὑπομονή. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἔκδοση τοῦ ὑπομνήματος, καὶ λόγῳ τῆς ἔκτασής του, πιθανότατα θὰ καθυστερήσει, ἔκρινα σκόπιμο νὰ κάμω ἐδῶ μιὰ πρώτη, πολὺ συνοπτικὴ, παρουσίασή του καὶ νὰ διατυπώσω ὀρισμένες παρατηρήσεις.

Τὸ ὑπόμνημα σώζεται στὸ χειρόγραφο B.P.L. 180 τῆς πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης τοῦ Λέιντεν⁵, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ 347 φύλλα. Εἶναι γραμμένο

1. Ἀναμφίβολα ὁ Πόρτος ἔχει ἀδικηθεῖ, ἐφόσον στὴν Ἱστορία τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας τοῦ Rudolf Pfeiffer τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται πούθενά, ἐνῶ στὴ μονογραφία του Pattison γιὰ τὸν Casaubon ὑπάρχουν χαρακτηρισμοὶ ὑποτιμητικοὶ γι' αὐτόν, ποῦ δίκαια ὁ καθηγ. κ. Παναγιωτάκης τοὺς θεωρεῖ «ἐπιτόλαιους καὶ παραπλανητικούς». Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ὁ.π.

2. Συνοπτικὴ ἐπισκόπησις τοῦ ἔργου του βλ. στοῦ Joseph Sturm, Beiträge zur Vita des Humanisten Franciscus Portus (1511 - 1581), Programm des K. Neuen Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1902/1903, Würzburg 1903, σσ. 6 - 7 καὶ 11 - 14.

3. Βλ. σχετικὰ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ὁ.π., ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

4. Κυρίως λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου, μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται ὁ ὀρειοσδήποτε σχολιασμός, διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ ἐκδότῃ σὲ ἐκδότῃ, ἐφόσον ἡ ὀριστικὴ μορφή του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀνέφικτο desideratum τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει ὁ Denys Page προλογίζοντας τὴν ἔκδοση (Ὁξφόρδης) τοῦ Αἰσχύλου (σ. V): «Aeschyli fabulas qui recensere conatur, opus aggredditur perdifficile ne dicam desperandum».

5. Βλ. περιγραφὴ του ἀπὸ τοὺς R. Lachmann καὶ F. E. Cranz στὸν *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations*

στὴ λατινικῇ¹ καὶ φαίνεται, ὅπως θὰ ποῦμε καὶ παρακάτω, ὅτι περιλαμβάνει τὶς προσωπικὲς σημειώσεις τοῦ Πόρτου, ποὺ τὶς συμβουλευόταν κατὰ τὴ διδασκαλία (πιθανότατα πανεπιστημιακῇ) τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου.

Οἱ τραγωδίες σχολιάζονται μὲ τὴν ἐξῆς σειρά:

- 1) φφ. 5—47r *Εὐμενίδες*.
- 2) » 49—59 *Ἰκέτιδες*.
- 3) » 61—65 *Εὐμενίδες* (συμπληρωματικὰ σχόλια).
- 4) » 69—96r *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*.
- 5) » 97—197r *Ἀγαμέμνων*.
- 6) » 199—247 *Προμηθεὺς δεσμώτης*.
- 7) » 255—311 *Χοηφόροι*.
- 8) » 315—347 *Πέρσαι*.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ σχόλια στὶς *Εὐμενίδες* καὶ στὶς *Ἰκέτιδες* εἶναι ἄτιτλα καὶ χωρὶς τὴν πρόταξη τοῦ argumentum. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὅτι τὰ σχόλια στὶς *Ἰκέτιδες* παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὰ κύρια καὶ στὰ συμπληρωματικὰ σχόλια τῶν *Εὐμενίδων*, φαίνεται πὼς παρέσυρε τοὺς Lachmann καὶ Cranz², ποὺ νόμισαν ὅτι ὅλο τὸ κείμενο τῶν φ. 1—65 ἀφορᾷ στὶς *Εὐμενίδες* καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχουν σχόλια στὶς *Ἰκέτιδες*. Εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς τραγωδίες *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, *Ἀγαμέμνων* καὶ *Χοηφόροι* μετὰ τὸ argumentum δὲν σχολιάζεται τὸ κείμενο ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους, ἀλλὰ ἀφοῦ προηγηθοῦν σχόλια σὲ σποραδικὰ λήμματα. Ἐπίσης στὶς *Εὐμενίδες*, στὸν *Ἀγαμέμνονα* καὶ στὸν *Προμηθεά* ὁ Πόρτος ἐπανέρχεται στὸ σχολιασμὸ ὀρισμένων λημμάτων. Τὰ συμπληρωματικὰ αὐτὰ σχόλια εἴτε παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σὲ ὑπόλοιπα, ὅπως στὸν *Ἀγαμέμνονα*, εἴτε ἐπιτάσσονται, ὅπως στὸν *Προμηθεά*. Ὅπως ἤδη ἔχει λεχθεῖ, τὰ συμπληρωματικὰ σχόλια στὶς *Εὐμενίδες* καταχωρίστηκαν στὰ φ. 61—65 τοῦ κώδικα, δηλ. μετὰ τὰ σχόλια στὶς *Ἰκέτιδες*.

Στὰ φ. 248—254 δὲν ὑπάρχουν σχόλια, ἀλλὰ διάφορες ἄλλες σημειώσεις: α) στίχοι τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸ 2ο βιβλίον τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*

and Commentaries, τόμ. 2, Washington 1971, σ. 10. Βλ. ἐπίσης J. A. Gruys, *The Early Printed Editions (1518—1664) of Aeschylus*, Nieuwkoop B. de Graaf 1981, σ. 340, σημ. III, 3.

1. Ἡ λατινικὴ κατὰ τὴν Ἀναγέννηση ἦταν ἡ καθολικὴ ἐπιστημονικὴ γλῶσσα, γιὰ τὴν ὁποία ὁ August Buck παρατηρεῖ: «So war noch lange nach der Renaissance der Zugang zur Gelehrtenrepublik von der Beherrschung der lateinischen Sprache abhängig». Βλ. *Der Kommentar in der Renaissance*. Herausgegeben von August Buck und Otto Herding. Kommission für Humanismusforschung, Mitteilung 1, σ. 16 (ἐφεξῆς: *Der Kommentar in der Renaissance*).

2. Βλ. σ. 70, σημ. 5.

(383 b)¹, β) ἡ ζωὴ τοῦ ποιητῆ καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν τραγικὴν του τέχνην, καὶ γ) ἀσχολίαστα λήμματα, μὲ κενὰ μεταξὺ τους, ἀπὸ τῆς τραγωδίας *Εὐμενίδες*, *Ἰκέτιδες*, *Ἀγαμέμνων* καὶ *Χοηφόροι*, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τὴν φράση *ζήτει τὸ ὅμοιον* (δηλ. παρὰλλ-ἴλο χωρίο ἀπὸ ἄλλο συγγραφέα) ἢ τὸ *διατί ζήτει*.

Τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀρκετὰ πυκνογραμμμένο μὲ συχνὲς τῆς διαγραφῆς ἢ τῆς ὑπογραμμίσεως καὶ μὲ παραπομπὲς ἢ συμπληρώσεις στὰ περιθώρια. Στὰ ἀριστερὰ περιθώρια τῶν φύλλων ὁ Πόρτος πολὺ συχνὰ σημειώνει ἀριθμούς, ποὺ, ὅπως διαπίστωσα, παραπέμπουν σὲ σελίδες τῆς ἐκδοσης τοῦ Αἰσχύλου τῶν *Victorius* καὶ *Stephanus* (1557). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κενὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου, ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὰ στὰ ὁποῖα εἶναι γραμμένες μόνον λίγες σειρές, ἐνῶ σὲ ἄλλα ἔχουν ἀφεθεῖ ἐνδιάμεσα κενὰ (1 - 8 στίχων), ποὺ φαίνεται πὼς ὁ Πόρτος σκόπευε νὰ τὰ συμπληρώσει ἀργότερα.

Ἡ εἰκόνα τοῦ χειρογράφου, ὅπως τὸ περιγράψαμε, μᾶς πείθει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργασία ἀνολοκλήρωτη καὶ ποὺ στὴ φάση αὐτὴ δὲν προοριζόταν γιὰ δημοσίευση.

Ἐξάλλου, ἀπὸ μιὰ πρόχειρη σύγκριση μὲ ἀριθμοὺς σημειωμένους σίγουρα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πόρτο (π.χ. στὰ ἀριστερὰ περιθώρια τῶν φύλλων) προκύπτει ὅτι ἡ ἐνιαία ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ κώδικα ἀπὸ 1 ἕως 347 ἔγινε ἀπὸ κάποιον ἄλλο. Ἡ ἀρίθμηση τοῦ Πόρτου (ποὺ διακρίνεται καθαρά, ἂν καὶ διαγραμμένῃ) ἦταν γιὰ κάθε τραγωδίαν ξεχωριστή. Σὲ ὀρισμένα φύλλα δὲν εἶχε σημειώσει ἀριθμούς. Εἶναι αὐτὰ ποὺ περιέχουν τὰ σχόλια σὲ σποραδικὰ λήμματα τῶν *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, τοῦ *Ἀγαμέμνονα* καὶ τῶν *Χοηφόρων*, καθὼς καὶ τὰ συμπληρωματικὰ σχόλια στὶς *Εὐμενίδες*. Ὑποθέτω ὅτι σὲ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία τῶν σχολίων θὰ τακτοποιοῦσε καὶ τὰ φύλλα αὐτὰ στὴν κανονικὴ τους σειρά μεταβάλλοντας, ὅπου ἔπρεπε, τὴν ἀρίθμηση².

Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης ἀμφιβολία ὅτι τὰ σχόλια ἐξυπηρετοῦσαν διδασκτικὰς ἀνάγκες, ἦταν δηλ. οἱ προσωπικὲς σημειώσεις τοῦ Πόρτου, ποὺ τῆς χρησιμοποιοῦσε κατὰ τὴν διάρκειαν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων του. Στὸ συμ-

1. Βλ. τοὺς στίχους αὐτοὺς στοῦ Aug. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Hildesheim 1964 (ἀνατ.), σ. 83, ἀριθ. 340. Κατὰ τὸν Nauck (σ. 44), ἴσως ἀνήκαν στὴ χαμένη τραγωδίαν *Ὀπλων κρίσις*.

2. Τὰ σχόλια σὲ σποραδικὰ λήμματα ὀρισμένων τραγωδιῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε παραπάνω λόγος (βλ. σ. 71), ὁ Πόρτος θὰ τὰ ἔγραψε τελευταία, καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπιτάσσονται, ἐνῶ τὰ συμπληρωματικὰ σχόλια στὶς *Εὐμενίδες* ἔπρεπε νὰ εἶναι καταχωρισμένα ἀμέσως μετὰ τὰ κύρια. Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὸς ποὺ ἔκαμε τὴν ἐνιαία ἀρίθμηση τῶν φύλλων δὲν εὐθύνεται γιὰ τὴν ἀταξία τῆς καταχώρισης, ἐφόσον ὁ Πόρτος δὲν εἶχε σημειώσει ἀριθμοὺς στὰ φύλλα ποὺ περιεῖχαν αὐτὰ τὰ σχόλια. Φυσικά, ἡ εὐθύνη του γιὰ τὴν παρεμβολὴ τῶν σχολίων στὶς *Ἰκέτιδες* ἀνάμεσα στὰ σχόλια τῶν *Εὐμενίδων* γίνεται ἀκόμη μικρότερη, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι δὲν εἶχαν τίτλο, καὶ ἦταν ἐπόμενο νὰ τὰ θεωρήσει ὡς συνέχεια τῶν ἀμέσως προηγούμενων σχολίων.

πέρασμα αὐτὸ ὀδηγούμεστε ἀπὸ μιὰ παρένθετη φράση του σὲ σχόλιο τοῦ στ. 944 τοῦ Προμηθεῖα (φ. 247r): *Vaticinatus est, ut hesternodie vidimus, fore ut brevi Juppiter regno expelleretur per eum qui esset ab illo genitus, quem multo potentioorem Jovi futurum ait.* Ἐδῶ ὁ Πόρτος προφανῶς ἀπευθύνεται σὲ ἀκροατήριό σπουδαστῶν, στοὺς ὁποίους, ἀρχίζοντας τὴ διδασκαλία μιᾶς νέας ἐνότητας τοῦ Προμηθεῖα, ὑπενθυμίζει τί εἶχε λεχθεῖ κατὰ τὸ μάθημα τῆς προηγούμενης ἡμέρας. Ἀκροατήριό σπουδαστῶν ὑποδηλώνει, νομίζω, καὶ ἡ φράση, ποὺ τὴν ἐπαναλαμβάνει σποραδικὰ στὰ σχόλιά του: *Sensum huius carminis accipite.*

Τὸ ποῦ καὶ πότε ἀναπτύχθηκε ἡ παραπάνω διδακτικὴ δραστηριότητα εἶναι πρόβλημα ποὺ συνδέεται στενὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ σχόλια ἔχουν γραφεῖ μετὰ τὸ 1557, ἐφόσον προϋποθέτουν τὴν ἔκδοση Victorius - Stephanus τοῦ ἔτους αὐτοῦ¹, πράγμα ποὺ γίνεται φανερὸ ὅχι μόνον ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν περιθωρίων, ποὺ, ὅπως εἴπαμε, παραπέμπουν σὲ σελίδες τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις². Κατ' ἀρχὴν λοιπὸν τὰ σχόλια ἀποκλείεται νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν προγενέστερη τοῦ 1557 διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα³. Ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γράφτηκαν κατὰ τὰ ἔτη 1558 - 59, ὅταν δηλ. ὁ Πόρτος ἦταν ἀκόμη στὴ Βενετία, ὅπου εἶχε καταφύγει μετὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴ Φερράρα. Θεωρῶ ἀπίθανο νὰ ἀσχολήθηκε στὴ Βενετία μὲ συστηματικὴ διδασκαλία τοῦ Αἰσχύλου, καὶ μάλιστα σὲ ἀκροατήριό (πράγμα ποὺ ὑποδηλώνουν οἱ φράσεις ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω), ἐπειδὴ ἡ παραμονὴ του στὴν πόλη αὐτὴ (1554 - 59) δὲν ἦταν συνεχῆς καί, ἐπιπλέον, τὰ μαθήματα ποὺ παρέδιδε ἐκεῖ ἦταν ἰδιωτικά⁴. Ἐξάλλου, κατὰ τὰ ἔτη 1558 - 59 (διάστημα ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει) ἀντιμετώπισε τὸ γεγονός τῆς δίκης καὶ καταδίκης του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας⁵, λόγῳ τοῦ ὁποῦ θὰ

1. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθετοῦν καὶ οἱ Lachmann καὶ Cranz, ὁ.π.

2. Π.χ. οἱ συχνὲς παρατηρήσεις τοῦ Πόρτου γιὰ τὴν ἐσφαλμένη στίξη τοῦ κειμένου ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὴν ἔκδοσὴ τῶν Victorius-Stephanus. Ἐπίσης συχνὰ γράφει: *retineo istam lectionem*, ὑπονοώντας γραφὴ μιᾶς συγκεκριμένης ἔκδοσης, ποὺ εἶναι πράγματι ἡ παραπάνω. Σὲ ἄλλα σημεῖα κάνει λόγο γιὰ τὸν *author adnotationum*. Ἀλλὰ οἱ *Adnotationes* (ἢ *Observationes*), ποὺ ἔγραψε ὁ H. Stephanus, ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1557 καὶ περιέχονται στὶς σελίδες τῆς 359 - 391. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτά, ὁ Πόρτος ἀναφέρει καὶ ρητὰ τὴν ἔκδοσὴ τοῦ Victorius, ποὺ τὴ θεωρεῖ ὡς σημαντικὴ πρόοδος σὲ σχέση μὲ τὴν Aldina. Βλ. σ. 79, σημ. 5.

3. Ὁ Πόρτος δίδαξε στὴν Ἀκαδημία τῆς Μόδενας ἀπὸ τὸ 1536 ὡς τὸ 1545 (M. Ἰ. Μανουσάκα - Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ὁ.π., σσ. 12, 39) καὶ στὸ Πανεπιστήμιό τῆς Φερράρας ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1545 ὡς τὶς 9 Μαρτίου 1554 (ὁ.π., σσ. 44 - 45).

4. Ὁ. π., σσ. 59 - 60.

5. Ὁ. π., σ. 70 κ.έ.

εἶχε περιέλθει σὲ κατάσταση πλήρους ἀπομόνωσης. Ἀναμφίβολα λοιπὸν τὰ σχόλια χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1562 (*terminus post quem*), ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Πόρτος ἀνέλαβε τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὸ νεοῖδρυτο Πανεπιστήμιο τῆς Γενέβης¹. Ἡ Γενέβη, ποὺ ἀποτελοῦσε προπύργιο τοῦ καλβινισμοῦ στὴν Εὐρώπη, ἦταν πράγματι ὁ καταλληλότερος τόπος, ὅπου θὰ μπορούσε, τελειῶς ἀπερίσπαστος, νὰ ἀσχοληθεῖ γόνιμα μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὸ σχολιασμὸ δυσκολότατων κειμένων, ὅπως οἱ τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ ἀπαιτοῦν ἀπόλυτη αὐτοσυγκέντρωση.

Σύμφωνα μὲ ὀρισμένες ἐνδείξεις ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σχολίων, δὲν μπορούμε νὰ δεχθοῦμε τὴν ἄποψη τῶν Lachmann καὶ Cranz² ὅτι *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κώδικα εἶναι τὸ ἔτος 1581. Ἀναλυτικότερα, ὁ Πόρτος κατὰ τὴν παράθεση χωρίων ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς συχνὰ παραπέμπει σὲ σελίδες συγκεκριμένων ἐκδόσεων. Ἀπὸ τίς ἐκδόσεις λοιπὸν αὐτές, ποὺ μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω ὡς τώρα³, καμιὰ δὲν εἶναι τῆς δεκαετίας 1570 - 80. Τὸ γεγονός θὰ μπορούσε νὰ εἶναι συμπτωματικό, καὶ ἄρα χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἂν δὲν ὑπῆρχαν παραπομπές σὲ σελίδες τῆς Ἰλιάδας (διάσπαρτες σὲ ὅλα τὰ σχόλια), ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐκδοση τοῦ Ἄλδου τοῦ ἔτους 1524. Ἄν ὁ Πόρτος τὸ 1581 ἐξακολουθοῦσε νὰ γράφει τὰ σχόλια, θὰ παρέπεμπε, πιστεύω, στὴ δική του ἐκδοση τῆς Ἰλιάδας, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1580⁴, καὶ θὰ φρόντιζε ἴσως στὴ συνέχεια νὰ ἐναρμονίσει μὲ αὐτὴν καὶ τίς ὑπόλοιπες παραπομπές στὸ ἴδιο κείμενο.

Ἡ συνεκτίμηση δύο ἄλλων ἐνδείξεων συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ *terminus ante quem* πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1581. Σὲ ὀρισμένα φύλλα τοῦ κώδικα (ὅπως στὰ 12ν καὶ 319r) εἶναι σημειωμένοι ἀριθμοί, ποὺ παραπέμπουν σὲ σελίδες ἐκδοσης τοῦ Σοφοκλῆ. Ὅπως διαπίστωσα κατὰ τὴν ἔρευνά μου στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, οἱ σελίδες αὐτές ἀνήκουν στὴν ἐκδοση τοῦ H. Stephanus τοῦ 1568⁵. Ὡστόσο, στὸ φ. 274ν ὁ Πόρτος σχολιάζοντας ἕνα

1. Βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique, 15 - 16 s.*, τόμ. 2, Παρίσι 1885, σ. XII. Πβ. J. Sturm, *Beiträge zur vita des Humanisten Franciscus Portus*, ὁ.π., σ. 10.

2. *Catalogus translationum et commentariorum*, ὁ.π., σσ. 11,14,15,19,22.

3. Ἡ ἔρευνά μου περιορίστηκε, πρὸς τὸ παρόν, στίς βιβλιοθήκες τῆς Ἀθήνας, ὅπου δυστυχῶς ὑπάρχει μόνο ἕνα μικρὸ μέρος τῶν ἐκδόσεων τοῦ 16ου αἰώνα, ἀρχαίων Ἑλληνῶν καὶ Λατίνων συγγραφέων, τίς ὁποῖες εἶχε ὑπόψη του ὁ Πόρτος.

4. Περιγραφή τῆς ἐκδοσης αὐτῆς (ποὺ ὑπάρχει καὶ στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη μὲ ἀριθ. καταχ. GC 288.5B) βλ. στοῦ Legrand, ὁ.π., σσ. 29-30.

5. Βλ. περιγραφή τῆς στοῦ S. F. W. Hoffman, *Bibliographisches Lexicon der gesamten Literatur der Griechen*, τόμ. 3, Ἀμστερνταμ 1961 (ἀνατ.), σ. 414.

λήμμα τῶν *Χοηφόρων* παραθέτει χωρίο ἀπὸ τῆ *Ρητορικῆ* τοῦ Ἑρμογένη¹ καὶ δίπλα σημειώνει τὸν ἀριθμὸ 96, ποὺ παραπέμπει σὲ σελίδα τῆς ἐκδοσης τοῦ Ἄλδου τοῦ ἔτους 1508. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι τὸ 1569 ἐξέδωσε ὁ ἴδιος τὸν Ἑρμογένη². Ἄν λοιπὸν ἔγραφε τὰ σχόλια καὶ κατὰ τὸ ἔτος αὐτό, τὸ φυσικότερο θὰ ἦταν νὰ παραπέμψει στὴ δική του ἐκδοσὴ τοῦ 1569 (καὶ συγκεκριμένα στὴ σελίδα 242, ὅπου ὑπάρχει τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἑρμογένη) καὶ ὄχι στὴν πολὺ παλαιότερη ἐκδοσὴ τοῦ Ἄλδου. Συνεπῶς, *terminus ante quem* εἶναι πιθανότατα τὸ 1569. Μέσα στὸ 1568 τὸ *corpus* τῶν σχολίων πρέπει νὰ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ, καὶ φαίνεται πῶς ὁ Πόρτος δὲν ἀσχολήθηκε ἔκτοτε μὲ αὐτά³, ἕως ἐπειδὴ ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων του γιὰ τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου εἶχε συμπληρωθεῖ.

Ὁ ἐντοπισμὸς ὄλων τῶν ἐκδόσεων, στὶς σελίδες τῶν ὁποίων παραπέμπει ὁ Πόρτος, ἐνδέχεται νὰ μᾶς ἐπιτρέψει ὄχι μόνον τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τῶν δύο *terminus* (πιστεύω πάντως ὅτι δὲν θὰ μεταβάλλει πολὺ τὰ συμπεράσματά μας ὡς πρὸς τὸν *terminus ante quem*) ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξακρίβωση τῆς σειρᾶς μὲ τὴν ὁποία ὁ Πόρτος σχολίασε τὶς τραγωδίες, ἢ ὁποία πιθανότατα δὲν συμπίπτει μὲ τὴν σειρά καταχώρισης τῶν σχολίων στὸν κώδικα⁴.

Ἡ μέθοδος σχολιασμοῦ εἶναι σταθερή, δηλ. προηγεῖται πάντοτε ἡ περιληπτικὴ ἀπόδοσὴ τοῦ νοήματος κάθε στροφικῆς ἐνότητος καὶ ἀκολουθοῦν ἡ παράθεσὴ καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐπιμέρους λημμάτων τῆς⁵.

Τὰ σχόλια εἶναι ποικίλα: γλωσσικά, πραγματολογικά⁶, αἰσθητικά, σχό-

1. Τὸ χωρίο, ποὺ ἀνήκει στὸ κεφ. *Περὶ σεμνότητος*, εἶναι τὸ ἐξῆς: *Καὶ μὴν καὶ τὸ δι' ἐμφάσεων μυστικῶς τε καὶ τελεστικῶς ἐν ταῖς σεμναῖς τῶν ἐνοιῶν ὑποσημαίνειν μεθόδου σεμνῆς.*

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ *Ρητορικῆ* τοῦ Ἑρμογένη, ὁ Πόρτος στὸν ἴδιο τόμο ἐξέδωσε τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου καὶ τὴν πραγματεία *Περὶ ἤθους* τοῦ (Ψευδο-)Λογγίνου. Περιγραφή τῆς ἐκδοσης (ποὺ ἐπίσης ὑπάρχει στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη μὲ ἀριθ. καταχ. GC 38.92) βλ. στοῦ Legrand, *ἑ.π.*, σσ. 8 - 11.

3. Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφονται παραπάνω (σ. 72), τὰ σχόλια δὲν τὰ ἐπεξεργάστηκε γιὰ δημοσίευση, ὅποτε πιθανότατα θὰ εἶχαν ἄλλη μορφή.

4. Ἄν τὰ συμπεράσματά μας γιὰ τὸν *terminus ante quem* τοῦ κώδικα εἶναι σωστά, τότε τὰ σχόλια π.χ. στὶς *Εὐμενίδες*, ποὺ εἶναι καταχωρισμένα στὰ πρῶτα φύλλα του, πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα ποὺ ἔγραψε ὁ Πόρτος. Καὶ αὐτό, γιὰ τὸ φ. 12ν ὑπάρχει παραπομπὴ σὲ σελίδα τῆς ἐκδοσης τοῦ Σοφοκλῆ τοῦ H. Stephanus, ποὺ εἶναι τοῦ ἔτους 1568. Βλ. παραπάνω, σ. 74.

5. Ἡ διαδοχὴ λήμματος - ἐρμηνείας ἦταν μέθοδος τῶν σχολιαστῶν τοῦ Μεσαίωνα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὴν παρέλαβαν οἱ οὐμανιστές (*Der Kommentar in der Renaissance*, σ. 102).

6. Τὰ γλωσσικά καὶ τὰ πραγματολογικά (ἱστορικῶ, μυθολογικῶ, φιλοσοφικῶ, γεωγραφικῶ καὶ ἄλλου περιεχομένου) σχόλια ἦταν πολὺ συνηθισμένα στὶς ἐρμηνευτικὲς ἐργασίες τῶν οὐμανιστῶν, ἐπειδὴ τὰ θεωροῦσαν μεγάλης σπουδαιότητος (ἑ.π., σσ. 128 καὶ 182).

λια πού ἀναλύουν τὴν ψυχολογία τῶν προσώπων τῆς τραγωδίας ἢ κατατοπιίζουν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὰ δρώμενα στὴ σκηνή¹, σχόλια στὰ ὁποῖα συζητοῦνται οἱ γραφές τοῦ κειμένου ἢ θίγονται προβλήματα καθαρῶς ἐρμηνευτικά.

Οἱ αἰσθητικὲς παρατηρήσεις ἀφοροῦν κατὰ κύριο λόγο στὴν ἐπισήμανση τῶν σχημάτων τοῦ λόγου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ σχήματος τῆς μεταφορᾶς, ὅπως: ἡ μεταφορὰ *a conivivis, a re nautica* κ.ἄ. "Ἄλλοτε πρόκειται γιὰ ρητορικούς ὄρους² ἀντλημένους κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἑρμογένη, Ἀφθόνιο καὶ Λογγίνο³ ἢ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη⁴. Τέτοιοι ὄροι, ὅπως *ταπεινώσεις, βαρύτης, δομύτης, γλυκύτης, πράϊνσις, ἀποστροφή* κ.ἄ., συναντῶνται σὲ κάθε σημεῖο τῶν σχολίων.

Μεγάλη εἶναι ἡ φροντίδα τοῦ Πόρτου γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λέξεων τοῦ ἀρχαίου κειμένου στὴ φυσικὴ συντακτικὴ τους σειρά, πράγμα πού, φυσικά, θὰ διευκόλυνε πολὺ τοὺς σπουδαστές. Κατὰ κανόνα, ἡ συντακτικὴ ἐξομάλυνση ἐπιχειρεῖται ἐκεῖ ὅπου τὸ κείμενο παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες. Στις περιπτώσεις αὐτὲς καὶ ὁ σχολιασμός τῶν λημμάτων γίνεται σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τους σειρά καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ τὴ σειρά τους στὸ κείμενο.

Ἐνα ἀπὸ τὰ κυριότερα γνωρίσματα τῆς μεθόδου ὑπομνηματισμοῦ τοῦ Πόρτου εἶναι ἡ παράθεση χωρίων ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς⁵, πού ἄλλοτε εἶναι παράλληλα ὡς πρὸς τὸ νόημα⁶ ἢ τὸ ὕφος⁷ τοῦ σχολιαζόμενου κειμένου

1. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω ὅσα ὁ Πόρτος γράφει (φ. 214v) στὸν *Προμηθεά* σχολιάζοντας τὰ λόγια τοῦ Ὠκεανοῦ (στ. 281 κ.ἑ.): *Venit Oceanus Grype alato, quasi equo vectus. Venit et ipse, ut Prometheus consoletur. Hanc itaque sui adventus causam exponit primo loco; deinde pollicetur ei suam operam suumque officium.* Καὶ προσθέτει: *Σημειῶσαι poetam coactum fuisse istiusmodi personas in scenam inducere, quia scena fingitur esse in locis desertis prope oceanum. Praeterea poeta sequitur institutum praesertim tragicorum, qui illud in primis curant, ut rerum personarumque novitate admirationem pariant.*

2. Γιὰ τὴ σχέση ρητορικῆς καὶ δράματος βλ. Ἀνδρέα Γ. Κατσούρη, *Ρητορικὴ ὑπόκριση*, Ἰωάννινα 1981.

3. Τοὺς ρήτορες αὐτοὺς τοὺς ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ὁ Πόρτος (βλ. σ. 75 καὶ σημ. 2) καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ τοὺς ἔχει μελετήσει ἰδιαίτερα.

4. Προπάντων ἀπὸ τὴ *Ρητορικὴ*, τὴν ὁποία ἀλλοῦ μνημονεύει καὶ ἀλλοῦ ὄχι.

5. Οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀρχαιότητος, Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, εἶχαν κυρίαρχη θέση στὰ ἀναγεννησιακὰ σχόλια καὶ ἀντικατέστησαν τὶς αὐθεντίες τοῦ Μεσαίωνα (*Der Kommentar in der Renaissance*, σσ. 68 καὶ 121).

6. Π. χ. γιὰ τοὺς στ. 43 - 46 τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (ταυροσφαγοῦντες ἐς μελάνδετον σάκος, | καὶ θιγγάνοντες χερσὶ ταυρείου φόνου, | Ἄρην Ἐνώ καὶ φιλαίματον Φόβον | ὠρνωμότησαν. . .) ὁ Πόρτος παραθέτει χωρίο ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο (1, 74), ὅπου φαίνεται ἡ ὁμοιότητα ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορά στὸν ὄρο *Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων*: *Ὅρνια δὲ ποιέεται ταῦτα τὰ ἔθνεα τάπερ τε Ἑλληνες, καὶ πρὸς τούτοισι, ἐπεὰν τοὺς βραχίονας ἐπιτάμωται ἐς τὴν ὁμοχροίην, τὸ αἶμα ἀναλείχουσι ἀλλήλων.*

7. Π.χ. ἡ ἔκφραση τῆς θλίψης μὲ ἀπαρεμφατικὴ πρόταση στὸ στ. 837 τῶν *Εὐμενίδων* ὑπεθυμίζει στὸ σχολιαστὴ τὸ ἀνάλογο παράδειγμα τοῦ στ. 268 τῶν *Νεφελῶν* τοῦ

καὶ ἄλλοτε ἔχουν σχέσηη μὲ τὴ διασάφηση ζητημάτων τῆς ἐρμηνείας¹. Κάποτε ἢ παράθεση ἐνὸς χωρίου δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νὰ δείξει ἀπλῶς τὴν κοινὴ χρῆση κάποιας λέξης². Ἡ εὐχέρεια μὲ τὴν ὁποία κινεῖται ὁ Πόρτος καὶ στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας καὶ στὸ χῶρο τῆς λατινικῆς εἶναι θαυμαστή. Ἡ οἰκείωσή του πάντως μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς Ἑλληνες τραγικούς ἐμφανίζεται ὅπωςδῆποτε μεγαλύτερη.

Συχνότατα εἶναι στὸ ὑπόμνημα καὶ τὰ παραθέματα ἀπὸ γνωστὰ λεξικά, ὅπως τοῦ Ἡσυχίου, τοῦ Φωτίου καὶ ἡ Σούδα, ἢ σχόλια, ὅπως τοῦ Εὐσταθίου, ποὺ ἄλλοτε κατονομάζονται καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ὅπως εὐκόλα διαπιστώνεται, τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ παραθέματα τῶν ὁποίων δὲν μνημονεύεται ἢ πηγὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον.

Στὸ σύνολό τους τὰ σχόλια ἀποτελοῦν, χωρὶς ἀμφιβολία, προϊόν τῆς εὐρύτατης φιλολογικῆς κατάρτισης τοῦ Πόρτου καὶ τῆς ἐξαιρετικῆς ἐμπειρίας του στὰ ἀρχαῖα κείμενα, εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ἀξιοποιήθηκαν καὶ τὰ ἀρχαῖα σχόλια καὶ οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις στὸ αἰσχύλειο κείμενο φιλολόγων τῆς ἐποχῆς του.

Τὰ ἀρχαῖα σχόλια ἦταν φυσικὰ πρόχειρα στὸν Πόρτο, ἐφόσον εἶχαν συνεκδοθεῖ μὲ τὸ κείμενο τῶν τραγωδιῶν ἀπὸ τὸν Victorius³, καὶ τὸ 1552 μέρος τους εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Robortello⁴. Ἀλλὰ ὁ Πόρτος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔντυπα αὐτὰ πρέπει νὰ εἶχε μπροστά του καὶ χειρόγραφο.

Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ μιὰ σημείωση στὸ λῆμμα «λιγνύν» ἀπὸ τὸ στ. 494 τῶν Ἐπιτὰ ἐπὶ Θήβας (φ. 85^v): *καπνὸς ἀπὸ ξύλου, ἀτμὸς ἀπὸ ὕδατος, αἰθάλη ἀπὸ λίθου, βδέλος ἀπὸ λύχνου, λιγνὺς ἀπὸ ἐλαίου καὶ κηροῦ, κνίσσα ἀπὸ κρεῶν*⁵: *σχόλια παλαιά*.

Τὸ παραπάνω παράθεμα δὲν περιέχεται στὶς ἐκδόσεις τοῦ Robortello

¹ Αριστοφάνη: *τὰ δὲ μὴ προσήκοντα* (στὶς νεότερες ἐκδόσεις τὸ δὲ *μηδὲ κνηῆν*) *οἴκοθεν ἐλθεῖν ἐμὲ τὸν κακοδαίμον' ἔχοντα*.

1. Ἐρμηνεύοντας λ.χ. τὴ λέξη *Κισσίας* στὸ στ. 423 τῶν *Χοηφόρων* ὁ Πόρτος γράφει ὅτι *Κισσιοὶ* ὀνομάστηκαν κάποτε οἱ Πέρσες καὶ συγκεκριμένα οἱ κάτοικοι τῶν Σούσων. Σὲ ἐπίρρωση τῆς ἐρμηνείας του παραθέτει σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Στράβωνα (15,3, 2), ὅπου γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὴν παραπάνω λέξη τῆς τραγωδίας: *Λέγονται καὶ Κισσιοὶ οἱ Σούσιοι φησὶ δὲ Αἰσχύλος τὴν μητέρα Μέμνονος Κισσίαν*.

2. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν παραδειγμάτων ἀναφέρω τὸ χωρίο τοῦ Θεοφράστου (*Περὶ ὀσμῶν* 40) *τόποι εὐσκεπεῖς καὶ πρόσηλοι*, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Πόρτο μόνο γιὰ τὴ λέξη *προσήλους* (στὶς νεότερες ἐκδόσεις *προσείλους*) τοῦ στ. 451 τοῦ *Προμηθέα*.

3. Περιγραφή τῆς ἐκδοσης βλ. στοῦ J. A. Gruys, *The Early Printed Editions of Aeschylus*, ὁ.π., σσ. 77 - 78.

4. Βλ. σχετικὰ Gruys, ὁ.π., σσ. 48 - 49.

5. Βλ. τὸ ἀρχαῖο αὐτὸ σχόλιο στὴν πρόσφατη ἐκδοσὴ τοῦ O. L. Smith, *Scholia in Aeschylum: Pars II*, fasc. 2, Teubner, Λιψία 1982, σ. 225, στ. 494 C.

καὶ τοῦ Victorius, τῶν μόνων ποὺ εἶχαν ἐκδώσει ἀρχαῖα σχόλια στὸν Αἰσχύλο, ὅσο ζοῦσε ὁ Πόρτος¹. Ἐπομένως, ἔχει ἀντληθεῖ ἀπὸ κώδικα, ποὺ δὲν ἦταν πάντως ὁ M (=Mediceus Laurentianus plut. 32, 9 s.X) ἢ κάποιο ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα του², στὰ ὁποῖα εἶχαν στηριχθεῖ οἱ δύο πρῶτες ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων σχολίων³.

Σύμφωνα μὲ τὸν O.L. Smith⁴, τὸ συγκεκριμένο σχόλιο ὑπάρχει στὸν κώδικα T (= Neapolitanus II F. 31 s. XI)⁵, αὐτόγραφο τοῦ Τρικλινίου⁶, καὶ σὲ μιὰ ομάδα ἄλλων κωδίκων, ποὺ περιέχουν σχόλια τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου (scholia Thomana)⁷. Τὸ πιθανότερο εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ὁ Πόρτος εἶχε ὑπόψη του τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα T, ἐπειδὴ ὁ ὅρος «σχόλια παλαιά», ποὺ ἐπιτάσσεται τοῦ παραθέματος, χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τὸν Τρικλίνιο, γιὰ νὰ χαρακτηριστοῦν τὰ σχόλια τοῦ Μαγίστρου⁸. Στὴ συγκεκριμένη δηλ. περίπτωση ὁ Πόρτος ἀντέγραψε αὐτολεξεῖ ἀπὸ τὸν κώδικα τὸ σχόλιο, ποὺ εἶναι τοῦ Μαγίστρου, καὶ τὸν ὄρο «σχόλια παλαιά», ποὺ ἀνῆκει στὸν Τρικλίνιο.

Ἡ στάση τοῦ Πόρτου ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα σχόλια εἶναι κάπως ἰδιόρρυθμη. Χωρὶς νὰ σημειώνει πάντοτε τὴν ἐνδειξη σχολιαστῆς (ἢ *scholiastes*) μετὰ τὰ παραθέματα, ἄλλοτε τὰ ἐπαναλαμβάνει κατὰ λέξη, ἄλλοτε ἐπιλέγει μιὰ ἢ δύο λέξεις ποὺ ἀποδίδουν τὸ κύριο νόημά τους, ἄλλοτε τὰ μεταπλάθει, καὶ πολὺ συχνὰ τὰ ἀντικρούει. Κάποτε γίνεται ἰδιαίτερα δριμύς στὶς κρίσεις του γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἀρχαίου σχολιαστῆ. Π.χ. γιὰ τὴν ἐρμηνεία του στὸ στ. 363 τῶν *Χοηφόρων* γράφει (φ. 277r): *Quod affert scholiastes insulsum est et ridiculum*. Ἄλλοῦ (φ. 294v) παρατηρεῖ γιὰ ὅσα ὁ ἀρχαῖος σχολιαστῆς γράφει στὸ στ. 696 τῆς ἴδιας τραγωδίας: *Scholiastes aberrat a*

1. Ἡ ἐπόμενη ἐκδοσή τους ἔγινε τὸ 1669 ἀπὸ τὸν Stanley. Πβ. G. Dindorf, *Aeschylus... Tomus III: Scholia graeca ex codicibus aucta et emendata*, Ὁξφόρδη 1811 (ἀνατ. Hildesheim 1962), σ. vi.

2. Γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸν καὶ τὰ ἀπόγραφα του βλ. κυρίως A. Turyn, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Νέα Ὑόρκη 1943 (ἀνατ. Hildesheim 1967), σσ. 17 - 26. Συναγωγὴ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. στοῦ Γ. Α. Χριστοδούλου, *Τὰ ἀρχαῖα σχόλια εἰς τὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους*, Ἀθῆναι 1977, μέρος Α', σ. 91, σημ. 58.

3. Dindorf, ὁ.π.

4. Βλ. σ. 77, σημ. 5.

5. Περιγραφή του βλ. στοῦ Turyn, ὁ.π., σσ. 192 - 198.

6. Turyn, ὁ.π., σσ. 102 - 103.

7. Τοὺς κώδικες τῆς ομάδας αὐτῆς, ποὺ σημειώνεται μὲ τὸ γράμμα θ, βλ. στοῦ Smith, ὁ.π., σ. xx. Περιγραφή τους βλ. στοῦ Turyn, σ. 67 κ.έ.

8. Turyn, ὁ.π., σ. 106. Ὁ Τρικλίνιος χρησιμοποίησε γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Μαγίστρου τὸν ὄρο *σχόλια παλαιά*, ἐνῶ γιὰ τὰ δικά του τὸν ὄρο *ἡμέτερον ἢ ἡμέτερα*. Πβ. καὶ Ed. Fraenkel, *Aeschylus: Agamemnon*, τόμ. 1, Ὁξφόρδη 1950, σ. 3.

germano poetae sensu et dum videtur aliquid affere, nihil affert, imo offendit tenebras.

Τὰ παραπάνω παραδείγματα εἶναι ἐνδεικτικά τοῦ κριτικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Πόρτου, ποὺ ἐκδηλώνεται ὄχι μόνο σὲ σχέση μετὰ τὸν ἀρχαῖο σχολιαστή, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοὺς φιλόλογους τοῦ καιροῦ του. Τὸ γεγονός ἐστὶν ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν σχολίων δηλώνει, μετὰ τὴν παράθεση τῆς δικῆς του ἐρμηνείας, *alii aliter*, δείχνει ὅτι γνώριζε καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν σύγχρονων του φιλόλογων, τὶς ὁποῖες ὁμως ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει¹, ὅπως ἐξάλλου καὶ τὰ διόματα λογίων τῆς ἐποχῆς του. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν ὁ H. Stephanus², τὸν ὁποῖο σποραδικὰ μνημονεῖ ὡς *author adnotationum*³ καὶ υἱοθετεῖ ἀρκετὰς γραφές του, ὁ P. Victorius⁴, τοῦ ὁποῖου τὴν ἔκδοση ἐπαινεῖ μετὰ θερμὰ λόγια⁵, καὶ ὁ Auratus. Τοῦ τελευταίου ἀναφέρει μερικὰς φορές τὶς διορθώσεις στὸ σχολιαζόμενον κείμενον ἢ τὶς ἐρμηνεῖες χωρὶς καμιά κριτική. Κατ' ἐξάιρεση, στὸ στ. 430 τῶν *Εὐμενίδων*, ἀφοῦ διευκρινίσει ὅτι διατηρεῖ τὴν γραφὴν *κλύειν* τοῦ Auratus, προσθέτει (φ. 29ν): *Si kalēin legamus, ut*

1. Κατ' ἐξάιρεση, στὸ φ. 29ν σχολιάζοντας τὸ στ. 429 τῶν *Εὐμενίδων* ('Ἄλλ' ὄρκον οὐ δέξαιτ' ἄν, οὐ δοῦναι θέλει) ἀναφέρεται σὲ διόρθωση ποὺ προτείνουν ὀρισμένοι, τοὺς ὁποῖους ὁμως δὲν κατονομάζει ἀρκούμενος στὸ χαρακτηρισμὸν τους ὡς «λογίων ἀνδρῶν»: *Si retineamus istam lectionem, sunt viri docti, qui particulam οὐ corrigunt et legunt ei, et erit sensus: si velit me jurare juramentum calumniae, ipse jurare nolet.*

2. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ φιλολογικὸ ἔργο του βλ. ὅσα γράφει ὁ R. Pfeiffer, *Ἱστορία τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας ἀπὸ τὸ 1300 μέχρι τὸ 1800*, Ἀθήναι 1980, σσ. 126 - 128 (ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Προλεγόμενα Χ. Σ. Φλωράτου. Μετάφραση Π. Ξένου καὶ Β. Μοσχόβη).

3. Βλ. καὶ σ. 73, σημ. 2.

4. Βλ. γι' αὐτὸν R. Pfeiffer, *ὁ.π.*, σσ. 157 - 158, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

5. Συγκεκριμένα, στὸ φ. 277ν γράφει: *Si conferratis istam impressionem cum Aldina, videbitis quam multa deerant antea, quae Petrus Victorius, vir doctissimus et diligentissimus antiquitatis investigator, supplevit et emendavit.* Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ προκύπτει, νομίζω, τὸ συμπέρασμα ὅτι, γιὰ ἕναν ὅποιονδήποτε λόγο, δὲν εἶχε δεῖ τὶς ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1518 (Aldina) ὡς τὸ 1557 (ἔκδοση τοῦ Victorius), δηλ. τοῦ Auratus (1548), τοῦ Turnebus (1552), τοῦ Robortello (1552) καὶ τοῦ Sanraivius (1555). Διαφορετικά, δὲν θὰ ἀπέδιδε ὅλες τὶς βελτιώσεις τοῦ αἰσχύλειου κειμένου στὸν Victorius. Ἡ ἀποψή μου ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι προτείνει γραφές, μερικὰς ἀπὸ τὶς ὁποῖες αἰτιολογεῖ ἐκτενῶς, ποὺ εἶχαν ἤδη εἰσαχθεῖ στὶς ἐνδιάμεσες αὐτῆς ἐκδόσεις. Ἐνδεικτικά, ἀναφέρω τὴν γραφὴν *πλουτογαθῆ* στὸ στ. 801 τῶν *Χοηφόρων* (ἀντὶ τοῦ *πλουταγαθῆ*), μετὰ τὴν ὁποία σημείωσε τὰ ἀρχικά F. P., δηλ. Franciscus Portus, δηλώνοντας ἔτσι ρητὰ ὅτι εἶναι δική του, πράγμα ποὺ δὲν θὰ ἔκανε, φαντάζομαι, ἂν εἶχε δεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ Turnebus, ὅπου καὶ περιέχεται. Ὡς πρὸς τὶς διορθώσεις τοῦ Auratus, τὶς ὁποῖες μνημονεῖ, διαπίστωσα ὅτι τὶς ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ Victorius, στὸ ὁποῖο εἶχαν καταχωριστεῖ μαζί μετὰ τὰ δικὰ του (βλ. σχετικά σ. 81, σημ. 3). Ἄν τὰ παραπάνω ὑποδηλώνουν κάποια ἐλλιπὴ ἐνημέρωση τοῦ Πόρτου (ποὺ πιθανότατα ὀφειλόταν σὲ ἀντικειμενικὰς δυσχέρειες), ὁπωσδήποτε ὁμως πιστοποιοῦν καὶ τὴν φιλολογικὴν αὐτοδυναμίαν.

D. Auratus corrigit, erit, ni fallor, calere pro εγκαλεῖν. Σὲ ἄλλο στίχο τῆς ἴδιας τραγωδίας περιορίζεται νὰ παραθέσει (φ. 30v) τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου σχολιαστῆ, τοῦ Auratus καὶ τῆ δική του, ἀποφεύγοντας νὰ ὑποστηρίξει κάποια ἀπὸ τὶς τρεῖς ἢ νὰ ἐκφράσει ὁποιαδήποτε γνώμη. Φυσικά, ἡ στάση του αὐτῆ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα καὶ τὴ φήμη τοῦ Auratus¹, πού δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ τὴν ἀγνοήσει.

● Πόρτος, γνήσιο τέκνο μᾶς ἐποχῆς πού δὲν ἀντιμετώπιζε τὶς ἀθην-
τίες τοῦ παρελθόντος μὲ δέος, ἀλλὰ μὲ κριτικὸ πνεῦμα², δὲν διστάζει νὰ ἐν-
τοπίζει τὰ ἀδύνατα σημεία, πού, κατὰ τὴ γνώμη του, παρουσιάζουν οἱ τραγω-
δίες τοῦ Αἰσχύλου. Π.χ. στὸ στ. 34 τῶν *Εὐμενίδων* παρατηρεῖ (φ. 8r) ὅτι ὁ
ποιητὴς κακῶς ἄφησε τὴ σκηνὴ ἔρημη, δεδομένου ὅτι ἡ ἰέρεια ἦταν πιά μέσα
στὸ ναὸ καὶ ὁ χορὸς δὲν εἶχε ἀκόμη εἰσέλθει στὴ σκηνή: *Ergo ingressa vates
et scena deserta fuerat, ita ut nulla persona ageret ac teneret specta-
tores; chorus enim nondum in scenam venerat. Hoc autem vitiosum
est in fabulis agendis.* Στὸ στ. 235 τῆς ἴδιας τραγωδίας σημειώνει (φ. 20r):
*Res igitur aguntur jam Athenis, non Delphis, ut antea. Haec tamen
loci et scenae mutatio est contra praecepta artis, et neque ratione ne-
que exemplo defendi potest.*

Τέτοιες παρατηρήσεις σὲ ἐπιμέρους σημεία τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύ-
λου εἶναι συχνὲς στὰ σχόλια τοῦ Πόρτου, στὰ ὁποῖα πάντως δὲν θίγονται γενι-
κότερα ζητήματα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας³. Σποραδικὰ μόνο καὶ τελείως περι-
στασιακὰ γίνονται συγκρίσεις μεταξὺ τῶν τραγικῶν, ὅπως μεταξὺ τοῦ Αἰ-
σχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ. Π.χ. στὸ *argumentum* τῶν *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* ὁ
Πόρτος γράφει (φ. 69r): *Extat haec fabula elegantissima apud Sophoclem.*

Λίγο παρακάτω, ἀφοῦ ἐπαινέσει τὸ σκηρικὸ θέαμα πού προσφέρει ἡ
τραγωδία αὐτῆ τοῦ Αἰσχύλου, προσθέτει (φ. 70v): *Hunc scenae apparatusum
Sophocles imitatus meliorem fecit et splendidiorum in Oedipode Ty-
ranno.* Μετὰ τὴν ἐκτενὴ αἰτιολόγησή τῆς γνώμης του συμπληρώνει πάντως

1. Βλ. ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ R. Pfeiffer, *δ.π.*, σσ. 119 - 124.

2. Χαρακτηριστικὸ, γὰ τὴν τάση τῶν οὐμανιστῶν νὰ κρίνουν τὰ παλαιότερα ἔργα ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τους, εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Lorenzo Val-
la. Στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Dialecticae Disputationes* παρατηρεῖ ὅτι θὰ ἦταν ντροπὴ,
ἂν ἀπαγόρευε στοὺς σπουδαστές του νὰ διατυπώσουν τυχὸν ἀντιρρήσεις τους στὶς ἀπόψεις
τοῦ Ἀριστοτέλη (*Der Kommentar in der Renaissance*, σ. 92).

3. Γενικά, ὁ Πόρτος περιορίζεται αὐστηρὰ στὰ προβλήματα τοῦ κειμένου πού σχο-
λιάζει προσπαθώντας νὰ τὸ φωτίσει ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Κρίνοντας συνολικὰ τὸ ὑπόμνημά
του θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ γι' αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Karl Kohut
γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Brocense στὸ ἔργο *Trescientas* τοῦ Juan de Mena: «ein Knapper,
nüchtern, philologischer Kommentar» (*Der Kommentar in der Renaissance*, σ. 199).

(φ. 70v): *Hunc scenae apparatus Sophocles acceptum referre debet Aeschylō, qui primus docuit.*

Στὰ σχόλια τοῦ Πόρτου περιλαμβάνονται καὶ οἱ διορθώσεις του στὸ κείμενο τῶν τραγωδιῶν, πράγμα φυσικό, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι κατὰ τὴν Ἀναγέννηση ἡ ἔρμηνεα καὶ ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων δὲν χωρίστηκαν ποτέ¹. Ἀλλὰ καὶ γενικότεροι ἐκπαιδευτικοὶ λόγοι ἐπέβαλλαν τὴν ὑπαρξὴ κριτικῆς τοῦ κειμένου σὲ σχόλια ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν, κατὰ κύριο λόγο, ἀνάγκες διδακτικῆς. Ὅπως γράφει ὁ August Buck, «Sofern die Textkritik die antiken Autoren in ihrer ursprünglichen Form wiederherstellt und so den Rückgriff auf die «reinen» Quellen ermöglicht, steht auch sie letzten Endes im Dienst des humanistischen Bildungsprogramms»².

Πρέπει ὅμως νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ διορθώσεις τοῦ Πόρτου, καὶ γενικότερα οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ κειμένου ποὺ σχολιάζει, δὲν εἶναι πάντοτε δυνατὸ νὰ κατανοηθοῦν πλήρως χωρὶς καὶ τὴν παράλληλη παρακολούθηση τοῦ κειμένου τοῦ Victorius, στὸ ὅποιο κυρίως ἀφοροῦν. Καὶ ἐπειδὴ τὸ αἰσχύλειο κείμενο τῶν σημερινῶν ἐκδόσεων σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἔχει διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Victorius καὶ τῶν ἄλλων πρώτων ἐκδόσεων, χάρη στὴν κριτικὴ ἐργασία τῶν νεότερων φιλολόγων, γίνεται φανερό ὅτι γιὰ τὸν μὴ εἰδήμονα ἀναγνώστη ὀρισμένες γραφῆς ποὺ προτείνει ὁ Πόρτος δὲν ἔχουν παρὰ μόνο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον. Ἀλλὰ ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι γιὰ τοὺς εἰδικούς ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Αἰσχύλου τὸ ὀριστικὸ κείμενό του ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἕνα αἴτημα, ἡ κριτικὴ ἐργασία ἐνὸς φιλολόγου τῆς ὀλιγῆς τοῦ Πόρτου, ποὺ εἶναι εὐρύτερα ἄγνωστη καὶ δὲν ἔχει ἀκόμη συζητηθεῖ³, ἐνδέχεται νὰ ἀποδειχθεῖ πολὺτιμη.

Οἱ διορθώσεις μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἀνήκουν αὐτὲς τίς ὁποῖες ὁ Πόρτος δικαιολογεῖ νοηματικὰ ἢ παλαιογραφικὰ,

1. *Der Kommentar in der Renaissance*, σ. 91.

2. Ὁ.π., σ. 11.

3. Οἱ γραφῆς τοῦ Πόρτου, ποὺ ἔχουν υἱοθετηθεῖ ἢ ἀπλῶς ἀναφέρονται στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν σημερινῶν ἐκδόσεων τοῦ Αἰσχύλου, δὲν ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης Victorius - Stephanus. Στὰ περιθώρια τοῦ ἐντύπου αὐτοῦ, ποὺ σώζεται στὴ Βοδλιμανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ὁξφόρδης (ms. Rawlinson 190)—ἀπὸ τὴν ὁποία προμηθεύθηκα μικροφίλμ του— ἔχουν καταχωριστεῖ διορθώσεις τόσο τοῦ Πόρτου ὅσο καὶ τοῦ Auratus, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ μιὰ χειρόγραφη σημείωση στὴ δευτέρη σελίδα: *Aeschylus partim ex Porto, partim ex Aurato restitutus*. Δὲν γνωρίζω ἂν τὰ marginalia αὐτὰ τοῦ Πόρτου εἶναι προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα τῶν σχολίων ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἀντιπροσωπεύουν ἕνα πολὺ μικρὸ τμήμα τους. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ διορθώσεις τοῦ Πόρτου ἔγιναν γνωστὲς διὰ μέσου τοῦ Stanley, ποὺ πρῶτος μελέτησε τὸ ἐντυπο τῆς Ὁξφόρδης καὶ ἀξιοποίησε τὰ marginalia στὶς ἐκδόσεις του τοῦ Αἰσχύλου. Βλ. Gruys, ὁ.π., σσ. 192, 224 καὶ passim.

χωρὶς νὰ ἔχει καμιὰ ἀμφιβολία. Στὴ δευτέρη κατηγορία περιλαμβάνονται οἱ διορθώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς πρὶν ἀπὸ τὴ γραφὴ ποὺ προτείνει σημειώνει ἀπλῶς τὸ ἴσως ἢ τὸ *fortasse*. Στὴν τρίτη κατηγορία ἀνήκουν αὐτὲς τὶς ὁποῖες υἱοθετεῖ χωρὶς καμιὰ αἰτιολόγηση, ἂν καὶ ἀποκλίνουν σημαντικὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Victorius. Σὲ ὀρισμένες μόνο, ποὺ ἔχουν προταθεῖ ἀπὸ τὸν Stephanus, περιορίζεται νὰ σημειώσῃ τὸ *γράφε* καὶ σὲ ἄλλες τὸ *sic puto legendum*. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκει καὶ ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς διορθώσεων, ποὺ συμπίπτουν μὲ διορθώσεις ἄλλοτε τοῦ Scaliger, ἄλλοτε τοῦ Canter καὶ ἄλλοτε τοῦ Casaubon¹.

Δεδομένου ὅτι ἡ κριτικὴ ἐργασία στὸν Αἰσχύλο τῶν παραπάνω μεγάλων φιλολόγων, νεότερων στὴν ἡλικία ἀπὸ τὸ Πόρτο², εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ σχόλια ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν³, πρέπει, κατ' ἀρχήν, νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενον ἐπηρεασμοῦ τοῦ Πόρτου ἀπὸ αὐτούς.

1. Παραθέτω ἐδῶ τὶς διορθώσεις τῶν τριῶν φιλολόγων, μὲ τὶς ὁποῖες συμπίπτουν οἱ γραφὲς ποὺ προτείνει ὁ Πόρτος.

Διορθώσεις τοῦ Scaliger

Χοηφόροι,	στ.	144	δίκη	ἀντὶ	δίκην.
»	»	454	δργα	ἀντὶ	δργᾶ.
Εὐμενίδες,	»	422	φυγῆς	ἀντὶ	σφαγῆς.
»	»	424	ἐπιρροίεις	ἀντὶ	ἐπιρροίει.

Διορθώσεις τοῦ Canter

Ἀγαμέμνων,	»	1599	ῥμωξεν,	ἀμπίπτει	δ' ἀπὸ	ἀντὶ	ῥμωξεν ἄν,	πίπτει	δ' ἀπὸ.
Χοηφόροι,	στ.	48	λύτρον	ἀντὶ	λυγρόν.				
Εὐμενίδες,	»	200	εἶς	ἀντὶ	εἶς.				
»	»	311	ἄμᾶ	ἀντὶ	ἄμα.				

Διορθώσεις τοῦ Casaubon

Ἀγαμέμνων,	στ.	1134	θεσπιφδῶν	ἀντὶ	θεσπιφδόν.	
»	»	1167	ὀλομένας	ἀντὶ	ὀλουμένας.	
»	»	1172	ἐν πέδω	ἀντὶ	ἐμπέδω.	
»	»	1663	δαίμονος	ἀντὶ	δαίμονας.	
Χοηφόροι,	στ.	132	πεπραμένοι	ἀντὶ	πεπραγμένοι.	
Εὐμενίδες,	»	174	κάμοι γε	ἀντὶ	κάμοί τε.	
»	»	481	δυσποίμαντ'	(α)	ἀντὶ	δυσπήματ' (α).
»	»	952	φανερῶν	ἀντὶ	φανερῶς.	

2. Ὁ τελευταῖος γεννήθηκε τὸ 1511, ἐνῶ ὁ Scaliger τὸ 1540, ὁ Canter τὸ 1542 καὶ ὁ Casaubon τὸ 1559 (Pfeiffer, *ὀ.π.*, σσ. 131, 139 καὶ 141 ἀντίστοιχα).

3. Οἱ διορθώσεις τοῦ Scaliger στὸν Αἰσχύλο περιέχονται στὰ marginalia ἐνὸς ἀντιτύπου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Victorius, ποὺ πιθανότατα τὰ ἔγραψε μετὰ τὸ 1593, δηλ. κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἦταν καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λέιντεν. Τὸ ἀντίτυπο αὐτό, μὲ τὶς ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ Scaliger, σῴζεται στὸ Λέιντεν (Fraenkel, *Aeschylus: Agamemnon*, σ. 64). Ἀργότερα, οἱ σημειώσεις τοῦ Scaliger μεταγράφηκαν ἀπὸ τὸν μαθη-

Εἶναι ἐπομένως ἀπόλυτα θεμιτὸ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ προτεραιότητά του στὶς συγκεκριμένες διορθώσεις¹. Ὡστόσο, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἀποδειχθεῖ βέβαιη ἡ ὑποψία, ποὺ εὐλόγα γεννιέται, ὅτι οἱ τρεῖς φιλόλογοι ἀντλήσαν τὶς διορθώσεις αὐτὲς ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν ἢ τὶς πληροφορήθηκαν μὲ κάποιον ἄλλο τρόπο². Ἐξάλλου, καὶ ἂν ἀκόμη ἀγνοήσουμε τὸ γεγονός ὅτι τὰ σχόλια τοῦ Πόρτου δὲν δημοσιεύτηκαν οὔτε ὅσο ζοῦσε οὔτε μετὰ τὸ θάνατό του (πράγμα ποὺ, φυσικά, περιορίζει τὶς πιθανότητες νὰ τὰ εἶχαν δεῖ οἱ τρεῖς φιλόλογοι)³, ἡ σύμπτωση διορθώσεων ποὺ προτείνονται σὲ διαφορετικὸ χρόνο ἀπὸ φιλολόγους διαφορετικῆς ἐθνικότητας δὲν εἶναι κάτι τὸ σπάνιο στὴν ἱστορία τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων.

Ὅμως ὁ Πόρτος σὲ ἀρκετὲς διορθώσεις του προηγεῖται ὄχι μόνο φιλολόγων τῆς ἐποχῆς του⁴ ἀλλὰ καὶ πολὺ μεταγενέστερων. Αὐτὸ θὰ ἀποδειχθεῖ

τῆ του Charles Labbé σὲ ἄλλο ἀντίτυπο τῆς ἴδιας ἐκδοσης, στὸ ὁποῖο εἶχαν καταχωριστεῖ διορθώσεις τοῦ Casaubon. Τὸ τελευταῖο σώζεται στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τοῦ Cambridge (Fraenkel, *ὁ.π.*, σ. 67 - 68). Πότε ἀκριβῶς χρονολογοῦνται τὰ marginalia τοῦ Casaubon, δὲν εἶναι γνωστό, σίγουρα ὅμως εἶναι καὶ αὐτὰ πολὺ μεταγενέστερα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Πόρτου. Ὁ Casaubon μόνος τὸ 1579, δηλ. δύο χρόνια πρὶν πεθάνει ὁ Πόρτος, σὲ ἡλικία εἴκοσι χρόνων, ἄρχισε τὴ συστηματικὴ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενέβης, ὅπου καὶ ἄκουσε τὶς παραδόσεις τοῦ Πόρτου (πβ. Pfeiffer, *ὁ.π.*, σ. 139, καὶ Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *ὁ.π.*). Ἡ φιλολογικὴ του λοιπὸν σταδιοδρομία δὲν συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο ποὺ ζοῦσε ὁ Πόρτος. Τὸ χειρόγραφο πάντως Paris. gr. 2791 (βλ. σχετικὰ Gruys, *ὁ.π.*, σ. 193), ποὺ περιέχει τὸ κείμενο τοῦ Ἐπιπέμονα μὲ μετάφραση καὶ σχόλια τοῦ Casaubon, χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα ἀνάμεσα στὰ 1610 καὶ 1614 (Fraenkel, *ὁ.π.*, σ. 74). Ὡς πρὸς τὸν Canter, ἡ ἐκδοσις τοῦ Αἰσχύλου ποὺ ἐπιμελήθηκε (ὅπου περιέχονται οἱ διορθώσεις του ποὺ μνημονεύσαμε) τυπώθηκε τὸ 1580 (Gruys, *ὁ.π.*, σ. 113 καὶ passim), δηλ. ἑντεκα χρόνια μετὰ τὸ 1569 (πιθανὸ terminus ante quem γιὰ τὸν κώδικα τοῦ Λέιντεν).

1. Βλ. σ.82, σημ. 1. Νομίζω ὅτι θὰ ἀποτελοῦσε πράξη στοιχειώδους δικαιοσύνης ἡ σύνδεση τῶν διορθώσεων αὐτῶν (σὲ μελλοντικὲς ἐκδόσεις τοῦ Αἰσχύλου) καὶ μὲ τὸ ὄνομά του.

2. Γιὰ τὸν Auratus π.χ. ἔχει ἐξακριβωθεῖ ὅτι οἱ μαθητὲς του ἔγραφαν τὶς εἰκασίες του, ποὺ ἄκουαν στὶς παραδόσεις του, καὶ στὴ συνέχεια τὶς περνούσαν σὲ περιθωριακὲς σημειώσεις ἐντυπων ἐκδόσεων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς πολλὲς ἀπὸ τὶς διορθώσεις του σὲ ἀρχαῖα κείμενα (Pfeiffer, *ὁ.π.*, σ. 124).

3. Τὴν ὑπαρξὴ τους δὲν πρέπει νὰ τὴ γνωρίζαν πολλοί. Ὁ ἴδιος ὁ Πόρτος στοὺς προλόγους τῶν τυπωμένων ἔργων του, ποὺ τοὺς μελέτησα προσεκτικά, δὲν κάνει πουθενά λόγο γιὰ σχόλια στὸν Αἰσχύλο. Ἀλλὰ καὶ ὁ γιὸς του Αἰμίλιος φαίνεται πὼς τὰ ἀγνοοῦσε. Δυὸ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1583, προλογίζοντας τὴν ἐκδοσις κειμένων του ποὺ δὲν εἶχε πρὸλάβει νὰ ἐκδώσει (τῶν γνωστῶν *Προλεγόμενων* στὶς τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ, τῆς *Παρασκευῆς* στὸν *Περὶ παραπροσβείας* λόγο τοῦ Δημοσθένη καὶ ἑξὶ λόγων), προαναγγέλλει τὴν ἐκδοσις καὶ ἀρκετῶν ἄλλων ἐργασιῶν του, στὶς ὁποῖες ὅμως δὲν περιλαμβάνονται τὰ σχόλια στὸν Αἰσχύλο.

4. Γιὰ τὴ σύμπτωση διορθώσεών του μὲ διορθώσεις ποὺ περιέχονται σὲ ἐκδόσεις ἄλλων φιλολόγων τοῦ 16ου αἰώνα, παλαιότερες ὅμως ἀπὸ τὰ σχόλιά του, βλ. σ. 79, σημ. 5.

πλήρως μὲ τῆ δημοσίευση ὅλου τοῦ corpus τῶν σχολίων του. Πρὸς τὸ παρόν, περιορίζομαι σὲ μιὰ ἐνδεικτικὴ σταχυολόγηση ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν διορθώσεων ποὺ ἔχει προτείνει.

Στὸ στ. 137 τῶν *Εὐμενίδων* ἡ γραφὴ σὺ δ' αἵματηρόν, διόρθωση τοῦ οὐδ' αἵματηρόν τῶν χειρογράφων, ἀποδίδεται στὸν Pierson¹. Στὴν πραγματικότητά, τῆ διόρθωση ἔχει προτείνει πρῶτος ὁ Πόρτος παρέχοντας μάλιστα καὶ πλήρη παλαιογραφικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἐσφαλμένης γραφῆς, ποὺ εἶχε παρεμφρήσει στὰ χειρόγραφα. Παραθέτω ὅλο τὸ σχετικὸ σχόλιό του (φφ. 13^v - 14^r) στὸ λῆμμα οὐδ' αἵματηρόν τῆς ἔκδοσης τοῦ Victorius: *Si legamus σὺ δ' αἵματηρόν, erit certe sensus idoneus et commodus: quando istud dedecus pungit eos qui sapiunt et eis dolorem dat, quasi pungens quibusdam stimulis persequere Orestem festinans et anhelans et sanguineum habitum efflans, ut scilicet minax et terribilis ei videaris. Hic sensus mihi videtur aptus et congruens huic loco; quod si legamus οὐδ' αἵματηρόν, adimimus vim et pondus huius sententiae. Facile autem librarius imperitus decipi potuit: codex, unde describebat, erat, ut suspicor, vetustus et corrosissimus, et apex et liniola, quae ducitur a σ ad υ erat vetustate corrosus. Itaque putavit librarius non esse atque ita descripsit et tonum, qui erat supra σύ, fecit spiritum tenuem.*

Τὸ γὰρ τοῦ στ. 652 τῶν *Εὐμενίδων*, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Page στὴν ἔκδοσή του παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ὑποπτο, ἔχει διορθωθεῖ ἀπὸ τὸν Πόρτο σὲ δ' ἄρ', γραφὴ ποὺ παλαιογραφικὰ εἶναι ἐπιτυχέστερη ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἄρ' τοῦ Blaydes². Στὸ λῆμμα κριταὶ τῶνδ' ὄνειράτων τοῦ στ. 38 τῶν *Χοηφόρων* οἱ Arnold καὶ Blaydes μετὰ τὸ κριταὶ προσέθεσαν τὸ δέ. Ὁ Πόρτος εἶχε ἤδη σημειώσει (φ. 261^v): *deest δέ*³.

Στὴν ἴδια τραγωδία ἡ γραφὴ κῆρυξ μέγιστε (στ. 124^a), ποὺ θεωρεῖται διόρθωση ἀπὸ τὸν Stanley⁴ τῆς ἐσφαλμένης γραφῆς κῆρυξ μεγίστη, ἔχει προταθεῖ ἀπὸ τὸν Πόρτο.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τῆ διόρθωση εἰ προδῶ στὸ στ. 234 τῶν *Εὐμενίδων* (ἀντὶ τῆς ἐσφαλμένης γραφῆς εἰ προδῶς), ποὺ ἀποδίδεται στὸν Stanley⁵.

Στὸ στ. 554 τῶν *Περσῶν* τὸ οὕτω τοῦ Victorius (ποὺ εἶναι γραφὴ ὅλων τῶν χειρογράφων) ἔχει διορθωθεῖ ἀπὸ τὸν Πόρτο σὲ οὐ καί. Τὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι καὶ ὁ Page, μόνος ἀπὸ τοὺς νεότερους, υἱοθέτησε στὴν ἔκδοσή του

1. Βλ. π.χ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης τοῦ Page (Ὁξφόρδης).

2. Βλ. R. D. Dawe, *Repertory of Conjectures on Aeschylus*, Λέιντεν 1965, σ. 169.

3. Βλ. Dawe, *ὁ.π.*, σ. 126.

4. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν ἔκδοση τοῦ Page.

5. Βλ. τὴν ἔκδοση R. Wecklein - E. Ἰ. Ζωμαρίδου, τόμ. 3, Λιψία 1910, σ. 500.

τὴν ἴδια γραφή, χωρὶς φυσικά νὰ γνωρίζει ὅτι τὸν εἶχε προλάβει ἕνας φιλόλογος τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἄσχετα ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν διορθώσεων τοῦ Πόρτου—θέμα στὸ ὁποῖο δὲν προτίθεμαι νὰ εἰσέλθω — σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ἀντιμετωπίζει κριτικά τὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἐπισημαίνει, σχεδὸν πάντοτε μὲ εὐστοχία, τοὺς προβληματικούς τόπους, μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει ἀσχοληθεῖ ἔντονα ἢ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὸ λῆμμα, *μηδ' ἐξελοῦσ'* τοῦ στ. 862 τῶν *Εὐμενίδων*, ὅπου ὁ Πόρτος, χωρὶς νὰ προτείνει διόρθωση, σημειώνει στὸ περιθώριο τοῦ φ. 42v: *suspicio de mendo*. Ὅτι πρόκειται γιὰ παραφθορὰ τοῦ κειμένου¹, φαίνεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν διορθώσεων, ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς προταθεῖ².

● Ἡ ἀπόψεις τοῦ Πόρτου στὰ πολύπλοκα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν οἱ τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κριθοῦν παρὰ μόνον μετὰ τὴν ἔκδοση τῶν σχολίων, ὅποτε θὰ ἀκουστοῦν καὶ οἱ γινῶμες τῶν εἰδικῶν.

Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἐδῶ εἶναι ἡ ἰδιαίτερη φροντίδα του νὰ ἀποδευμεύσει μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ πληρότητα τὴ σκέψη τοῦ ἀρχαίου τραγικοῦ. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ πολλές φορές («κυκλώνει») τὸ νόημα συσσωρεύοντας παράλληλες ἐκφράσεις ἢ συνώνυμα τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς, ὅπως στὸ στ. 42 τῶν *Ἐπιτὰ ἐπὶ Θήβας* (φ. 75r): *θοόριοι: vehementes, violenti, impetuosi, ὀρμητικοὶ ἢ βίαιοι, χάρις γηθόσσυνοι* (Ἰλ. N 32).

Ἐνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῆς ἐρμηνευτικῆς του μεθόδου εἶναι ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν σχολίων δὲν ἐπιχειρεῖ «σχολαστικὴ» ἀπόδοση τοῦ νοήματος, ὅπως ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής, ἀλλὰ μὲ τίς προεκτάσεις ποὺ κάνει τὸ ἀπλουστεύει ἐξαιρετικά καὶ τὸ καθιστᾷ προσιτὸ — χωρὶς νὰ ὑπολείπεται σὲ βαθύτητα. Ἐνδεικτικά, ἀναφέρω τὸ σχόλιό του στὸ στ. 501 τῶν *Εὐμενίδων*, ὅπου ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής ἔχει σημειώσει: *πάντ' ἐφήσω μόρον: οὐδέτι τινὰ μὲν ἔννομον ἡγοῦμαι μόρον, τινὰ δὲ οὐ, ἀλλὰ πάντ' ἐφήσω μόρον, ὅπως τις βούλεται ἀναιρεῖν, οὐ τιμωρήσω τοῖς ἀδικουμένοις, ἀλλὰ συγχωρήσω ἀλλήλοις ἀναιρεῖν*. Ὁ Πόρτος γράφει (φ. 32v): *Itaque ego quoque non curabo: permittam et patiar quamlibet mortem ac caedem fieri. Quasi diceret: Quando dii, qui deberent punire malefacta, non solum hoc non faciunt, sed tuentur ac defendunt matricidas, ego quoque non curabo: permittam, ut caedes caedibus addentur*.

Ἐπὶ τὰ σχόλια ἀπουσιάζει ὁποιαδήποτε μορφή ἠθικῆς ἢ ἀλληγορικῆς

1. Ὁ Page στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσός του παρατηρεῖ: «ἐξελοῦσ' non intelligitur».

2. Βλ. σχετικὰ Dawe, ὁ.π., σ. 173.

ἐρμηνείας, πράγμα πού διαφοροποιεῖ ριζικά τῆ μέθοδο τοῦ Πόρτου ἀπὸ τῆ μέθοδο τῶν μεσαιωνικῶν σχολιαστῶν¹. Τὰ παράλληλα χωρία ἀντλοῦνται ἀπὸ συγγραφεῖς τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς ἀρχαιότητος, ὅπως συνηθίζονταν ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τῆς Ἀναγέννησης², ἀλλὰ ἀποφεύγεται ἡ συσσωρευτικὴ παράθεσή τους, φαινόμενο συχνὸ στὰ μεσαιωνικά σχόλια³. Ἐπιπλέον, τὸ πλῆθος τῶν πραγματολογικῶν διασαφήσεων, πού συνυπάρχουν μὲ τὶς γλωσσικὲς παρατηρήσεις, δίνει στὰ σχόλια ἓνα χρῶμα καθαρὰ ἀναγεννησιακό. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως ἀναγεννησιακό τους γνώρισμα εἶναι τὸ κριτικὸ πνεῦμα πού τὰ διαπνέει. Παράλληλα μὲ τῆ συνεχῆ συζήτηση τῶν προβλημάτων τοῦ κειμένου, ἀποτιμᾶται ἡ οὐσία τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Αἰσχύλου, γίνεται διερεύνηση τῶν προθέσεων του⁴, ἐξαιρούνται οἱ ἀρετές του καὶ ἐπισημαίνονται οἱ ἀδυναμίες του.

Ὡς πρὸς τῆ δομὴ τους τὰ σχόλια εἶναι ὑποδειγματικά. Ἀποφεύγονται προπάντων οἱ ἀπεραντολόγες παρεκβάσεις, πού διασποῦν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ κείμενο, καί, ὅπου εἶναι δυνατό, τὰ σχολιαζόμενα λήμματα συνδέονται μετὰ τῶν ἐξῆς. Ὁ λόγος τοῦ Πόρτου ἄλλοτε εἶναι βραχύς, σχεδὸν ἐπιγραμματικός, καὶ ἄλλοτε μακρός, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ προσβάλλεται ἡ αἴσθησις τοῦ μέτρου.

Σὲ ὅλα τὰ σχόλια διαφαίνεται ἡ βαθιὰ συνείδησις τῆς ἰδιαιτερότητος καὶ τῶν προβλημάτων πού παρουσιάζουν οἱ τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Πόρτος σπάνια εἶναι δογματικὸς καὶ ἀμετακίνητος στὶς ἀπόψεις του. Τὰ ἐπιρρήματα ἴσως ἢ *fortasse*, πού τόσο συχνὰ χρησιμοποιοῦνται, φανερώνουν, πιστεύω, τὸ συγκροτημένο φιλόλογο, πού γνωρίζει τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητες τῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς. Ὅπου ἀδυνατεῖ νὰ θεραπεύσει ἢ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ κείμενο, δὲν διστάζει νὰ τὸ ὁμολογήσει μὲ παρρησία. Γιὰ τὸ λῆμμα λ.χ. καὶ *δορία* ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα (στ. 1122) γράφει χαρακτηριστικὰ (φ. 166r): *Mendosum est hoc; et fateor ingenue me divinare non posse quo modo possit emendari, nisi forte legatur δορῆ*. Ἡ μετριοφροσύνη καὶ τὸ φιλολογικὸ του ἦθος ἀποκαλύπτονται καὶ σὲ ὅσα γράφει (φ. 262v) παρουσιάζοντες διόρθωσὴ του σὲ προβληματικὸ χωρίο τῶν Χοηφόρων: *Haec est mea conje-*

1. Τὰ μεσαιωνικά, ὅπως καὶ τὰ πρώιμα ἀναγεννησιακά, σχόλια ἦταν συχνὰ βεβαρημένα μὲ ἠθικὲς ἐρμηνεῖες. Γιὰ τὴν ποίηση ἰδιαίτερα οἱ μεσαιωνικοὶ σχολιαστὲς πίστευαν ὅτι περικλείει ἐξαιρετικὰ σπουδαῖες ἀλήθειες, πού προσπαθοῦσαν νὰ τὶς ἀποκαλύψουν μὲ τὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία (*Der Kommentar in der Renaissance*, σσ. 91 καὶ 121).

2. *Der Kommentar in der Renaissance*, σ. 85.

3. Ὁ.π., σ. 106 καὶ *passim*.

4. Π.χ. στὸ σχόλιο τῶν στ. 397 - 414 τῶν *Εὐμενίδων* ὁ Πόρτος σημειώνει (φ. 28r): *assentatiunculam olet* (= κολακείας ὄζει) *omnino hic locus*. Ἐπίσης σχολιάζοντας τὸ στ. 231 τῶν *Περσῶν* παρατηρεῖ (φ. 326v): *Dedita opera fit ἐπεισόδιον hoc a poeta, ut inserat encomium Athenarum*.

ctura, quam non propono quasi oraculum aut legem immutabilem. Si quis afferat meliorem, eam sequar lubentissime et ei gratiam habebo.

Τελειώνοντας τὴ σύντομη αὐτὴ παρουσίαση τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Πόρτου στὸν Αἰσχύλο, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ἡ μακρόχρονη ἐνασχόλησή μου μὲ αὐτὸ μὲ ἔπεισε γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ εὐσυνειδησία τοῦ συγγραφέα τους, τὸ μεγάλο εὖρος τῶν γνώσεών του καὶ τὴν ὀξύτατη κριτικὴ του σκέψη. Ὁ Κρητικὸς οὐμανιστὴς εἶναι ἕνας ἰδιοφυῆς σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχύλου. Καὶ δὲν ἔχω ἀμφιβολία ὅτι ἡ προσεχὴς ἔκδοση τοῦ ὑπομνήματος ὄχι μόνον θὰ στερεώσῃ τὴ φήμη τοῦ Πόρτου καὶ θὰ δικαιώσῃ τὴν κρίση ὅτι ἦταν «ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους φιλολόγους τῆς ἐποχῆς του, σὲ εὐρωπαϊκὴ κλίμακα»¹, ἀλλὰ καὶ θὰ συμβάλῃ ἀποφασιστικὰ στὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου καὶ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τους.

1. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα, ὁ.π., σ. 337.